

УДК 342.531.17

ПРАВОВА ПРИРОДА Й ВИДИ ЦЕНЗІВ У ВИБОРЧОМУ ПРАВІ LEGAL NATURE AND TYPES OF LIMITS IN ELECTORAL LAW

Марцеляк О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Марцеляк С.М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
муніципального і міжнародного права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

У статті порушується питання щодо правової природи і призначення виборчих цензів, їх ролі у визначенні кола виборців і претендентів на представницький мандат, аналізуються види цензів у виборчому праві України й низці зарубіжних країн.

Ключові слова: цензи, вибори, конституція, віковий ценз, ценз громадянства, ценз осілості, моральний ценз, ценз дієздатності, професійний ценз, статевий ценз.

В статье подымается вопрос о правовой природе и предназначении избирательных цензов, их роли в определении круга избирателей и претендентов на представительский мандат, анализируются виды цензов в избирательном праве Украины и ряда зарубежных стран.

Ключевые слова: цензы, выборы, конституция, возрастной ценз, ценз гражданства, ценз оседлости, моральный ценз, ценз дееспособности, профессиональный ценз, половой ценз.

Article is devoted the question of the legal nature and purpose of electoral qualifications, their role in identifying the voters and candidates to representative mandate, analyzes the types of qualifications in the electoral law of Ukraine and several foreign countries.

Key words: qualifications, elections, constitution, age, qualification citizenship, residency requirement, moral qualification, qualification capacity, professional qualification, sexual qualification.

Актуальність теми. Важливою ознакою сучасних демократичних виборів є визнання загально-го виборчого права за всіма дорослими і психічно здоровими громадянами. Цей аспект ще на початку ХХ ст. яскраво підкреслював відомий учений-правник Б.О. Кістяківський, який говорив: «Нема нічого, що такою мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право» [1, с. 679].

Водночас варто відзначити, що світова виборча практика передбачає окремі обмеження в загальному виборчому праві – цензи, запровадження яких має на меті чітко визначення кола виборців, а також критеріїв, за якими окреслюються претенденти на мандат

представницького органу. На дослідженні окремих аспектів правової природи таких цензів зупинялися відомі науковці: А.С. Автономов, Т.В. Герасименко, С.М. Деревянко, Ю.А. Дмитрієв, Л. Дюгі, В.Б. Ізраєлян, В.Г. Ігнатов, Б.О. Кістяківський, С.А. Кисліцин, Л.А. Шалланд, В.М. Шаповал та інші. Однак на сьогодні потребують узагальнення запропоновані ними наукові підходи до характеристики виборчих цензів і вироблення загальної правової природи й видів цензів у виборчому праві. Це становить мету нашого дослідження.

Відповідно до ст. 70 Конституції України, право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцятирічного віку.

цяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними [2]. Отже, правоздатність громадян України в реалізації виборчого права має універсальний характер і однаковий обсяг і будь-які прями чи непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняються.

Це досить демократичний підхід у визначенні виборчої дієздатності вітчизняних виборців, який впливає із природно-правової концепції права і ґрунтується на міжнародних виборчих стандартах, вироблених світовою спільнотою в результаті тривалого розвитку й боротьби за впровадження у виборчу практику демократичних цінностей. Ще у XVII ст. була сформульована теза, за якою право на владу є таким самим природним правом індивіда, як право на приватну власність. Уперше ідея загального виборчого права була документально зафіксована в народному договорі, оприлюдненому за часів англійської революції. У тому ж XVII ст. загальність права голосу була визнана в окремих північноамериканських колоніях. Її підґрунтя становило укладання ковенантів, на основі яких функціонували релігійні громади за умов церковної реформації. Члени таких громад у вирішенні громадських справ уважалися рівними. У XVIII ст. ідея загального виборчого права була поєднана з ідеєю народного суверенітету: Ж.-Ж. Руссо стверджував, що суверенітет належить народу, але кожному індивідові належить його рівна «частина», яку він може реалізувати шляхом відповідного волевиявлення [3, с. 24. Після революційних подій у Європі в середині XIX ст. в більшості європейських країн розпочався етап демократичного державотворення, який характеризувався й поступовою демократизацією виборчого права, що, у свою чергу, мало наслідком визнання загального виборчого права як історично зумовленої соціальної необхідності. У XX ст. загальне виборче право вважається звичайною практикою.

Проте, незважаючи на демократичне визначення більшістю країн виборчим законодавством виборчої правосуб'єктності громадян, варто відзначити, що воно передбачає й деякі види обмежень, які виявляються у формі певних цензів (умов, кваліфікацій). У юридичній літературі існують різні точки зору щодо самого їх розуміння. Найбільш поширеним є підхід, відповідно до якого цензи являють собою спеціальні умови або вимоги (умови) щодо осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права [4, с. 328; 5, с. 129; 6, с. 41]. Ці умови чи вимоги знаходять своє правове вираження в конституції країни або у виборчих законах, якщо при цьому конституція передбачає можливість законодавчого врегулювання виборчих цензів.

Отже, можемо сказати, що **виборчі цензи** – це передбачені конституцією чи виборчим законодавством вимоги (умови) щодо осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права, які зумовлені по-

требами суспільства чи є об'єктивними за природою (вік, дієздатність), що чітко визначають електорат країни й окреслюють коло претендентів на мандат представницького органу, гарантуючи цим заборону привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих індивідів або груп індивідів.

Виборчі цензи бувають різноманітними й дуже рідко збігаються при реалізації виборцями свого активного та пасивного виборчого права.

Конституція України та Закон України «Про вибори народних депутатів України» до виборчих цензів зараховують такі:

1. **Ценз громадянства**, який полягає в тому, що активним і пасивним виборчим правом у нашій країні наділені тільки громадяни України. При цьому не має значення, у якому порядку було отримано громадянство України, термін перебування у громадянстві України, місце проживання громадянина. Громадяни України, які проживають або перебувають у період підготовки і проведення виборів за межами України, мають право голосу на виборах депутатів, реалізація якого забезпечується включенням їх до списку виборців на відповідній закордонній виборчій дільниці.

Світова ж практика в цьому питанні дещо різниться й часом буває діаметрально протилежною: від відмови громадянам, які проживають за кордоном, у реалізації ними свого виборчого права, наприклад, таке правило діяло до 1979 р. в Тунісі, до 1985 р. у ФРН, до 1989 р. в Ісландії, до 1991 р. у Швейцарії [7, с. 372]; відмови іноземним громадянам у реалізації ними свого виборчого права, що ґрунтується на виробленій у 1967 р. Міжпарламентським союзом тезі: «Щоб мати право голосу, потрібно бути громадянином країни; в жодній із держав право голосу не надається іноземцям»; на сьогодні на регіональному рівні позбавлені суб'єктивного виборчого права особи з подвійним громадянством у Белгородській, Іркутській та деяких інших суб'єктах Російської Федерації [8, с. 137], до надання виборчих прав навіть іноземцям чи особам без громадянства. Так, ст. 8 "b" Договору про Європейський Союз від 07 лютого 1992 р. передбачає, що кожний громадянин Союзу, який проживає в країні-члені, громадянином якої він не є, має право брати участь у голосуванні й балотуватися як кандидат на муніципальних виборах у країні-члені, у якій він проживає, на тих самих умовах, що і громадяни цієї держави [9, с. 60]. Подібне правило передбачено Статутом Союзу Білорусії й Росії від 23 травня 1997 р. для громадян Російської Федерації й Білорусії [10] та Федеральним законом «Про основні гарантії виборчих прав і права на участь у референдумі громадян Російської Федерації», ст. 18 якого передбачає, що в списки виборців на виборах до органів місцевого самоврядування, відповідно до міжнародних договорів Російської Федерації і відповідних федеральних законів, законів суб'єктів Російської Федерації, включаються іноземні громадяни, які досягли 18 років і постійно чи переважно проживають на території муніципального утворення, у якому проводяться вибори до органів місцевого самоврядування [8, с. 141].

В Угорщині, Фінляндії та Іспанії на місцевих виборах виборче право мають іноземні громадяни, які проживають на території країни протягом певного часу та своєчасно сплачують податки [7, с. 372]. У Данії, Швеції й Норвегії на рівні місцевого самоврядування допускається участь у виборах іноземців – громадян інших північних країн, які входять до організації Північної Ради (Nordisk Rad). Положення Договору про Європейський Союз про можливу участь у виборах до органів місцевого самоврядування громадян держав-учасниць ЄС у Данії не діють, натомість вони чинні у Швеції [11, с. 261].

У Швейцарії виборчі права іноземців зафіксовані тільки в деяких кантональних конституціях, а федеральна конституція про це нічого не говорить. Так, у ст. 142 Конституції кантону Во 2002 р. говориться: «Іноземці – представники обох статей, які досягли 18 років та не хворіють психічними хворобами і психічними розладами, що перебувають на території комуни і легально проживають у Швейцарії останні 10 років, у тому числі на території кантону протягом останніх трьох років, є частиною комунального електорату». Конституції напівкantonу Аусерроден (кантон Аппенцель) 1995 р. та кантону Гризонс 2003 р. надають муніципалітетам право допускати або не допускати іноземних громадян до участі в місцевих виборах. Основним Законом кантону Юра 1978 р. дозволяється іноземцям брати участь не тільки в муніципальних, а у й кантональних виборах. При цьому поправка до Конституції цього кантону 2000 р. закріпила за іноземними громадянами також пасивне виборче право на муніципальному рівні. Конституція кантону Невшатель теж допускає іноземних громадян до муніципальних, а з 2000 р. і до кантональних виборів¹.

Надання права голосу іноземцям на місцевих виборах ґрунтується на тому, що вони за умови постійного чи переважного проживання в муніципалітеті фактично втягнуті в орбіту життя певної місцевої громади, рішення, які приймаються органами місцевого самоврядування, часто торкаються також їхніх прав та інтересів. Водночас муніципальні органи не вирішують питань загальнодержавного значення, тому немає серйозних підстав хвилюватися, що допуск іноземних громадян до місцевих виборів матиме наслідком їхній вплив на забезпечення загальнонаціональних інтересів. Хоча зарубіжна виборча практика, наприклад Нової Зеландії та деяких країн Латинської Америки, знає випадки, коли громадяни інших держав і особи без громадянства наділені активним виборчим правом при виборах депутатів парламенту та глави держави [13, с. 30]. У Перу й Болівії допускається участь у виборах громадян інших латиноамериканських держав на підставі укладених міжнародних угод [7, с. 372]. У 1990 р. Кот д'Івуар надав право голосу на парламентських і президентських виборах проживаючим у країні громадянам

інших африканських держав. Колишні британські колонії (Ямайка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Соломонові Острови) надають виборче право всім проживаючим громадянам Співдружності [4, с. 330].

Разом із тим зарубіжним виборчим законодавством нерідко передбачаються обмеження виборчих прав осіб, які стали громадянами країни в порядку натуралізації, а не за народженням, або залежно від терміну їх перебування у громадянстві. Зазвичай це виявляється в обмеженні пасивного виборчого права громадянина, наприклад, відповідно до ч. 5 розділу 1 ст. 2 Конституції Сполучених Штатів Америки, жодна особа, окрім громадянина за народженням, не підлягає обранню на посаду Президента, а згідно з ч. 1 розділу 2 і ч. 3 розділу 3 ст. 1 цієї самої Конституції, членом Палати представників Конгресу США може бути обрана особа, яка перебуває у громадянстві США не менше ніж 7 років, а сенатором – не менше ніж 9 років [14, с. 354]. Конституція Республіки Казахстан теж передбачає, що депутатом Сенату може бути громадянин Республіки Казахстан, який перебуває у громадянстві не менше ніж 5 років (ст. 51), а Президентом Казахстану – громадянин Республіки за народженням (ст. 41) [15, с. 178, 174]. А от у таких країнах, як Аргентина, Туніс, Таїланд, обмежується навіть активне виборче право для натуралізованих громадян. В Аргентині вони отримують право голосу тільки через три роки після отримання громадянства, у Тунісі – через п'ять, а в Таїланді такі громадяни взагалі не отримують виборчого права [4, с. 330].

Вітчизняне виборче законодавство вигідно відрізняється в цьому плані.

2. Віковий ценз, який пов'язує наявність у громадянина України виборчого права з досягненням ним певного віку: 18 років – для реалізації активного виборчого права; 21 рік – для реалізації пасивного виборчого права. Запровадження такого вікового цензу має на меті наділення громадян України виборчим правом у віці, коли вони сформувалися як особистість, мають усвідомлені політичні позиції, які ґрунтуються на певному рівні знань і хоча б мінімальному життєвому досвіду, можуть свідомо зробити вибір на користь тієї чи іншої політичної сили чи окремих кандидатів у депутати.

На сьогодні в більшості країн світу щодо активного виборчого права віковий ценз становить саме 18 років. Хоча при цьому окремі зарубіжні конституції можуть чітко не встановлювати 18-річний вік, уживаючи визначення «доросла людина/громадянин» (Австралія, Гвінейська Республіка), «повнолітні» громадяни (Ісламська Республіка Мавританія, Італійська Республіка, Князівство Андорра, Угорська Республіка, Республіка Джибуті, Французька Республіка, Японія) Так, за даними Міжпарламентського союзу, який у 1992 р. проводив дослідження цього питання й отримав відповіді із 150 держав світу (із 186), у 109 країнах активне виборче право

¹ Варто зазначити, що Конституція кантону Невшатель ще в 1848 р. закріплювала за іноземцями активне й пасивне виборче право на муніципальних виборах. Щоправда, в той час під іноземними громадянами розумілися в основному швейцарці – громадяни інших кантонів [12, с. 110].

визнавалося за особами, старшими за 18 років², тільки в декількох – за особами старшими 19–21 рік (наприклад, правом голосу за конституціями володіють 20-річні громадяни Князівства Ліхтенштейн, Республіки Камерун, Республіки Науру, Туніської Республіки, а також Китайської Республіки (Тайвань), не менше 21 року повинні досягнути для участі у виборах громадяни Князівства Монако, Королівства Лесото, Королівства Тонг³, Лаоської Народно-Демократичної Республіки, Ліванської Республіки, Малайзії, Мальдівської Республіки, Республіки Гаїті, Фіджі, Сент-Лусії, Співдружності Націй Пуерто-Рико (мешканці острова Пуерто-Рико з 1917 р. вважаються громадянами США), а в чотирьох країнах – Бразилії⁴, Кубі, Ірані, Нікарагуа й на Гавайських островах (штат Сполучених Штатів Америки) правом голосу користуються громадяни з досягненням 16 років [4, с. 328–329], у Корейській Народно-Демократичній Республіці та Демократичній Республіці Східний Тимор – із 17 років.

Водночас на початку ХХ ст. віковий ценз для активного виборчого права досягав і 30 років (для жінок), а ще чотири-п'ять десятків років тому становив здебільшого 21–25 років. Наприклад, у Фінляндії, починаючи з 1906 р., виборче право надавалося громадянам, яким виповнилося 24 роки і ці вікові межі були знижені у 1944 р. до 21 року, у 1969 р. – до 20 років і в 1972 р. – до 18 років; у США виборчий ценз був знижений до 18 років тільки в 1971 р., у Великій Британії, ФРН і Франції – у 1974 р., в Італії та Швеції – у 1975 р., в Ісландії – у 1984 р., в Індії – у 1988 р., у Швейцарії та Сенегалі – у 1991 р., в Ісламській Республіці Пакистан – у 2002 р. У Туреччині віковий ценз було знижено до 20 років тільки у 1987 р., у Камеруні – у 1991 р., а у Марокко – у 1992 р. [7, с. 371].

Зниження вікового цензу активного виборчого права пов'язується з політичною боротьбою громадян за свої права, світовою тенденцією зменшення віку набуття громадянами повної дієздатності, виробленими світовою спільнотою виборчими міжнародними стандартами. І завищення вікового цензу є недемократичним, оскільки при цьому штучно зву-

жується коло виборців, яке ще називається виборчим корпусом чи електоратом⁵. До зниження вікового виборчого цензу спонукають і європейські політики. Так, Комітет міністрів Ради Європи 06 грудня 2001 р. прийняв Рекомендації «Про участь громадян у місцевому публічному житті», якими визначені конкретні кроки й заходи, спрямовані на заохочення громадян, яким через різні причини важко брати участь у публічному житті, зокрема щодо молоді комітет рекомендував урядам держав-членів Ради Європи «розглянути питання про зменшення вікового цензу для голосування або можливості бути обраними на місцевих виборах, а також про участь у місцевих референдумах, консультаціях і народних ініціативах» [16, с. 20].

Що ж до пасивного виборчого права, то віковий ценз при виборах депутатів парламентів, як правило, завжди вищий. Наприклад, у Російській Федерації⁶, Чехії, Білорусії, Болгарії, Македонії, Естонії, Словачкій Республіці, Латвії й у низці інших країн право балотуватися на посаду депутата парламенту мають громадяни, які, як і в Україні, досягли 21 року, в Узбекистані, Казахстані, Грузії та Литві – громадяни, які на день виборів досягли 25 років. Сенатором Казахстану може стати громадянин не молодший за 30 років, у США – громадянин не молодший за 35 років, у Чехії – громадянин не молодший за 40 років тощо. За даними Міжпарламентського союзу, у 1993 р. тільки одна країна світу встановила пасивне виборче право для громадян із 17 років, 34 держави – із 18 років, 52 – із 21 року, 39 – із 25 років, в Екваторіальній Гвінеї – із 45 років, у Єгипті, Йорданії, Кувейті й Туреччині – з 30 років. У двох країнах передбачена «вилка» вікових обмежень для кандидатів: Екваторіальна Гвінея – із 45 до 60, Іран – із 26 до 75 років [17, с. 66].

Підвищення виборчого цензу для пасивного виборчого права ґрунтується на тому, що управління державою, у тому числі законодавчий процес, має знаходитися в руках людей, які є політично зрілими, мають значний досвід розв'язання життєвих проблем, можливо, навіть навички управлінської ді-

² Вісімнадцятирічний віковий ценз для участі у виборах у виборчому законодавстві зарубіжних країн закріплений здебільшого через термінологію «громадяни, які досягли віку 18 років», а також «у віці вісімнадцяти років», «не менше ніж вісімнадцять років», «після досягнення 18-літнього віку», «принаймні вісімнадцяти років», «мають вік вісімнадцять років чи більше», «більше ніж 18 років» тощо. Обмежувачем нижньої межі вікового виборчого цензу є і рік чи конкретна дата проведення виборів у визначеннях: громадяни, «які досягли на день виборів включно 18 років», «яким до 1 січня року виборів виповнилося повних вісімнадцять років», «бути не менше ніж вісімнадцяти років віку на 1 січня року виборів», «які досягли до часу виборів 18 років і більше», «на перший день виборів виповнилося вісімнадцять років», «ніхто з тих, хто не досягнув віку 18 років до дня виборів, не мають права голосувати» [16, с. 18–19].

³ Однак Конституція Королівства Тонга робить при цьому виняток для членів королівської сім'ї, які вважаються такими, що досягли зрілості у вісімнадцять років.

⁴ Варто зазначити, що Конституція Бразилії дещо диференційовано підходить до врегулювання цього питання: вона надає громадянам право голосу із 16 років за умови їх добровільної участі у виборчій кампанії й водночас із 18 років з умовою обов'язкового голосування. Особливістю конституційного регулювання є те, що закріплюється не тільки нижня межа вікового цензу, а й верхня, що майже не зустрічається у світовій практиці. Зокрема, за Конституцією Бразилії громадяни, які старші за 70 років, беруть участь у голосуванні тільки в тому випадку, якщо вони самі за власною ініціативою подали заяву про їх реєстрацію як виборців [6, с. 44].

⁵ У літературі розрізняють юридичний виборчий корпус – сукупність виборців, унесених до виборчих списків, фактичний виборчий корпус – сукупність голосуючих виборців, потенційний виборчий корпус – сукупність усіх виборців, як зареєстрованих, так і з якихось причин не внесених до списків виборців [4, с. 328].

⁶ Це стосується федеральних виборів, що ж до регіональних виборів, то питання про право регіонального законодавця самостійно визначати віковий ценз було предметом розгляду в Конституційному Суді РФ. І суд, відповідаючи на запит Законодавчих Зборів Республіки Карелія, які оскаржували право федерального законодавця обмежувати права законодавця суб'єкта федерації на встановлення вікового цензу, визнав що норму Федерального закону РФ «Про основні гарантії виборчих прав і права на участь у референдумі громадян Російської Федерації» як таку, що відповідає Конституції Російської Федерації.

яльності, володіють певною інформацією про навколишній світ, здатні усвідомлено з урахуванням інтересів народу, держави, суспільства приймати закони й інші рішення.

Згідно із загальноприйнятим підходом, досягнення відповідного віку для реалізації громадянином свого виборчого права потрібне на день голосування. Хоча це може прямо й не зазначатися законодавством. Наприклад, у ст. 22 Конституції Республіки Македонії записано, що кожний громадянин, який досяг вісімнадцятирічного віку, набуває право голосу [18, с. 163]. Проте Конституцією Латвійської Республіки цей момент уточнюється, і у зв'язку з тим, що голосування в цій країні проводиться протягом двох днів (у першу неділю жовтня та в суботу напередодні), згідно зі ст. ст. 8–9 Конституції, право голосу належить повноправним латвійським громадянам, яким на перший день виборів виповнилося вісімнадцять років. До Сейму може бути обраний кожний повноправний латвійський громадянин, якому на перший день виборів виповнився двадцять один рік [18, с. 40]. Конституція України також чітко передбачає, що право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцять років [2]. А от в Австрійській Республіці на виборах депутатів Національної ради виборче право належить особам чоловічої та жіночої статі, які досягли 18 років на 1 січня року виборів. Обраними ж можуть бути чоловіки й жінки, які на день виборів мають австрійське громадянство і яким на 1 січня року виборів виповнилося повних 19 років (ст. 26 Конституції Австрійської Республіки) [19, с. 47].

3. **Ценз дієздатності.** Він виражається в обмеженні реалізації виборчого права громадян, які визнані судом недієздатними. Такими визнаються особи, які внаслідок хронічного, стійкого психологічного розладу не здатні усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними (ст. 39 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р.). Зазначене рішення щодо громадянина може бути прийняте тільки в судовому порядку на підставі ретельного вивчення медичного висновку. Не може бути обмеження виборчих прав громадян України, які хворіють на психічні розлади, тільки на основі психіатричного діагнозу або факту перебування на диспансерному обліку чи на стаціонарному лікуванні.

Гарантією виборчих прав громадян України в цьому плані є те, що процедура визнання особи недієздатною чітко врегульована главою 34 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 р. (далі – ЦПК України). Відповідно до ЦПК України, заява про визнання фізичної особи недієздатною може бути подана членами її сім'ї, близькими родичами, незалежно від їхнього спільного проживання, органом опіки й піклування, психіатричним закладом. У ній повинні бути викладені обставини, які свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними. Заява має подаватися до суду за місцем проживання цієї особи, а якщо вона перебуває на лікуванні в наркологічному

або психіатричному закладі, – за місцем знаходження цього закладу.

Справи про визнання фізичної особи недієздатною суд розглядає за участі заявника та представника органу опіки й піклування. Питання про виклик фізичної особи, щодо якої розглядається справа, вирішується в кожному випадку судом з урахуванням стану її здоров'я.

ЦПК України (ч. 3 ст. 241) передбачено, що громадянина може бути й поновлено в дієздатності. Зокрема, скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення її цивільної дієздатності в разі її видужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, органу опіки й піклування. Рішення суду про поновлення громадянина в дієздатності є підставою для внесення його як до загального списку виборців, так і до списку виборців на відповідній виборчій дільниці, а також дає право громадянину балотуватися на посаду народного депутата України.

4. **Ценз осілості** – у національному виборчому праві виражається у вимозі до кандидата в народні депутати проживати на території України протягом останніх п'яти років. Тобто, ценз осілості має місце тільки щодо реалізації громадянами України свого пасивного виборчого права і спрямований на те, щоб депутатами Верховної Ради України обиралися особи, які достатньо глибоко знають і розуміють економічні, політичні, соціальні й інші проблеми державного та суспільного розвитку України й відповідно до цього можуть більш компетентно виконувати свої обов'язки.

При цьому проживання в Україні для кандидатів у народні депутати, згідно із Законом України «Про вибори народних депутатів України», означає таке:

- 1) проживання на території в межах державного кордону України;
- 2) перебування на судні, що перебуває у плаванні під Державним Прапором України;
- 3) перебування громадян України в установленому законодавством порядку у відрядженні за межами України в дипломатичних та інших офіційних представництвах і консульських установах України, міжнародних організаціях та їхніх органах;
- 4) перебування на полярній станції України;
- 5) перебування у складі формування Збройних Сил України, дислокованого за межами України.

Такими, котрі проживають в Україні, вважаються також особи, які проживають разом із вищепереліченими особами як члени їхніх сімей. Згідно із Рішенням Конституційного Суду України у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї» від 03 червня 1999 р., під членом сім'ї треба розуміти особу, котра перебуває із суб'єктом права у правовідносинах, природа яких визначається кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами; постійним проживанням і веденням з ним спільного господарства. Такі ознаки (вимоги) застосовуються диференційовано при конкретному визначенні членів сім'ї.

Зокрема, до кола членів сім'ї особи належать її дружина (чоловік), їхні діти й батьки. Щодо них ознака (вимога) ведення спільного господарства з суб'єктом права застосовується лише в передбачених законом випадках. Діти є членами сім'ї незалежно від того, чи є це діти будь-кого із подружжя, спільні або усиновлені, народжені у шлюбі або позашлюбні.

Що ж до інших осіб, то вони можуть бути визнані членами сім'ї за умови постійного проживання разом із суб'єктом права та ведення з ним спільного господарства. Це можуть бути не тільки близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), а й інші родичі або особи, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках із цією особою (неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші).

Проживання разом із особою, відповідно до цього самого Рішення Конституційного Суду України, треба розуміти так, що ці особи постійно проживають разом у будинках приватного, державного і громадського житлового фонду, розташованих у сільській місцевості та в селищах міського типу, і відповідають іншим ознакам (вимогам) для визнання їх членами сім'ї [20].

Варто зазначити, що на сьогодні ценз осілості діє в небагатьох країнах⁷ і більше стосується реалізації особами свого активного виборчого права. Це встановлений законом час проживання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці або виборчого округу, необхідний виборцю для включення його до списку виборців, щоб він міг скористатися своїм правом голосу. Так, у Франції⁸ для голосування на будь-яких виборах громадянин має прожити в комуні (низова територіальна одиниця) не менше ніж шість місяців, у Новій Зеландії – необхідний термін проживання громадянина на території виборчого округу становить три місяці [4, с. 330]. На парламентських виборах у США, ФРН, Канаді мінімальний строк проживання особи на території виборчого округу для включення її до виборчих списків, відповідно, становить один, три і дванадцять місяців [13, с. 35]. А от згідно із законодавством Швеції⁹ та Норвегії, особи можуть бути включені до списків виборців, якщо вони проживають у країні не менше ніж десять років (при цьому в Норвегії десятирічний доміцилій вимагається безпосередньо перед виборами) [11, с. 262–263].

Ценз осілості (щодо реалізації особами свого активного виборчого права) у зарубіжних країнах є засобом попередження про завершення реєстрації виборців за певний час до голосування та спрямований проти осіб, які не мають постійного місця проживання. За мажоритарної чи змішаної виборчої системи запровадження такого виду виборчого цензу полягає

й у тому, що виборець повинен бути хоча б мінімально ознайомлений із проблемами місцевості, де він має голосувати, щоб доводити їх до відома кандидатів у депутати, а потім парламентаріїв і так сприяти розв'язанню цих проблем. Існування цензу осілості на місцевих виборах пояснюється «особливостями організації і здійснення владарювання на рівні адміністративно-територіальних одиниць, реальною залученістю конкретних виборців, які проживають у їх межах, до вирішення місцевих справ» [21, с. 319].

5. Моральний ценз, який стосується реалізації громадянами України свого пасивного виборчого права й полягає в тому, що не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята в установленому законом порядку (ч. 3 ст. 76 Конституції України). Отже, ця обставина є кваліфікуючою, вирішальною ознакою для позбавлення громадянина статусу суб'єкта виборчого процесу, що реалізує пасивне виборче право. При цьому умисність злочину визначається змістом конкретної статті Кримінального кодексу України, за якою кваліфікуються дії винного, і вироком суду, у якому відображено психологічне ставлення особи до вчиненого нею злочину та його наслідків.

Водночас Конституція України й вітчизняне виборче законодавство не передбачають морального цензу для реалізації громадянами свого активного виборчого права. Тому на виборах народних депутатів України мають право голосу громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду, а також затримані й заарештовані за підозрою в учиненні злочину тощо, хоча в низці країн такі категорії громадян не мають права обирати. Наприклад, ч. 3 ст. 33 Конституції Республіки Казахстан закріплює: «Не мають права обирати і бути обраними ... громадяни, визнані судом недієздатними, а також які перебувають у місцях позбавлення волі за вироком суду» [15, с. 172]. Подібне правило передбачено також Актом про народне представництво 1983 р. Великої Британії (ч. 1 ст. 3), конституціями Грузії (ч. 2 ст. 28), Російської Федерації (ч. 3 ст. 32), Таджикистану (ч. 4 ст. 27) та інших держав. Згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції Республіки Білорусь, у виборах не беруть участі громадяни, визнані судом недієздатними, особи, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі. У голосуванні не беруть участі й особи, щодо яких у порядку, визначеному кримінально-процесуальним законодавством, обраний запобіжний захід – утримання під вартою [22, с. 147]. Відповідно ст. 58 Конституції Мальти, позбавлені активного виборчого права: а) особи, які позбулися в судовому порядку дієздатності внаслідок психічної хвороби чи визна-

⁷ Цікаво відзначити, що стосовно претендентів на посаду глави держави ценз осілості інколи передбачає ще довші терміни проживання на території країни. Наприклад, у Грузії, Казахстані та Киргизії кандидати у президенти мають проживати на території країни не менше ніж 15 років, у США – 14 років, в Азербайджані та Узбекистані – 10 років.

⁸ Раніше ценз осілості в цій країні та в Австрії дорівнював трьом рокам проживання в межах виборчого округу, в Іспанії – двом [21, с. 319].

⁹ Тривалий час поняття «проживання» у Швеції охоплювало собою вимогу бути зареєстрованим у церковному приході. Однак із прийняттям у 1991 р. нового закону про реєстрацію населення списки виборців формуються на основі списків платників податків, що проживають у комуні.

ні в Мальті такими хворими іншим чином; б) особи, яким винесено смертний вирок будь-яким судом Мальти чи які позбавлені таким судом волі терміном більше ніж дванадцять місяців; в) особи, які осуджені за будь-яке правопорушення, пов'язане з виборами депутатів Палати представників [15, с. 502]. В Італії та Франції злісне банкрутство є підставою для втрати активного виборчого права.

Запровадження морального цензу не є поодиноким у виборчій практиці зарубіжних країн, і при цьому він може мати інші вияви. Так, у Мексиці позбавлені активного виборчого права особи, котрі зловживають наркотиками, у Нідерландах – які позбавлені батьківських прав, в Ісландії від виборця вимагається, щоб він вів гідний спосіб життя, мав добру вдачу та вільно розпоряджався своїм майном, тобто не був під опікою. Згідно з п. IV і VI ч. 1 ст. 38 Політичної конституції Мексиканських Сполучених Штатів, права і привілеї громадян (у тому числі й виборчі права) призупиняються в разі їх бродяжництва чи систематичного зловживання спиртними напоями [4, с. 332] та ухилення від суду і слідства (ст. 14 Федерального закону про політичні організації та виборчий процес) [7, с. 373]. У Туреччині особи, засуджені до тривалого тюремного ув'язнення за здійснення тяжких злочинів, а також до тюремного ув'язнення загальним строком на рік і більше, за винятком осіб, які здійснили злочин із необережності; особи, засуджені за такі злочини, як розтрата, корупція, хабарництво, розкрадання, шахрайство, підробка документів, зловживання довірою, злісне банкрутство, а також за контрабанду, злочинну змову в підкупі посадової особи, злочини, пов'язані з розголошенням державної таємниці, участю в ідеологічних та анархічних виступах чи підбурюванням і підтримкою таких дій, не можуть бути обрані депутатами, навіть якщо такі особи були амністовані (ч. 2 ст. 76 Конституції) [23, с. 243].

На Мальті право бути обраним у члени Палати представників призупиняється за банкрутства (п. "d" ч. 1 ст. 54 Конституції Мальтійської Республіки [15, с. 497]). У Великому герцогстві Люксембург також позбавлені виборчого права банкрути й утримувачі будинків розпусти. Можуть мати місце й інші форми морального цензу, які часто залежать від того, які негативні явища у способі життя членів суспільства розглядаються як несумісні з їхньою участю в управлінні державою¹⁰.

Окрім того, законодавство низки країн спеціально передбачає таку міру покарання, як позбавлення виборчих прав. У Фінляндії вона застосовується, якщо особа визнається винною в продажі та купівлі голосів на парламентських виборах або голосува-

ла більше ніж в одному виборчому окрузі, а також якщо шляхом насилля чи погрози перешкоджала реалізації права голосу іншими громадянами (пар. 6 Акта про парламент). У Норвегії виборче право може бути втрачене, згідно з рішенням суду, за кримінальні злочини. Наприклад, за загальними вимогами кримінального законодавства цієї країни як захід додаткового покарання суд може призначити так зване позбавлення у правах (retighetstap – букв. «втрата правоздатності») за державну зраду та інші державні злочини. І воно може бути відновлене лише через десять років після відбуття покарання. У Норвегії активне виборче право також утрачається в разі вступу особи на службу до іноземної держави й доведеного підкупу виборців (права позбавляються як покупець, так і продавець). У Данії право бути обраним може бути втрачене за здійснення кримінального злочину, який «робить особу негідною бути членом фолькетингу»: це так звані «тяжкі» злочини, злочини за порушення банківського законодавства тощо. Водночас незначні злочини, які тягнуть за собою покарання у вигляді виправного арешту строком до 20 днів і штраф до 70 000 крон, не мають наслідком позбавлення особи виборчих прав [11, с. 261–262].

У Китаї, відповідно до ст. 52 Кримінального кодексу, в обов'язковому порядку позбавляються політичних прав (у тому числі й виборчих) так звані контрреволюційні елементи, а також особи, засуджені до смертної кари чи пожиттєвого позбавлення волі. В Індонезії виборчого права позбавлені колишні члени комуністичної партії й пов'язані з нею організацій, а також особи, які прямо чи опосередковано брали участь у «комуністичному заколоті» 1965 р., й обмежуються виборчі права осіб, які були позбавлені волі строком більше ніж п'ять років.

Моральний ценз варто відрізнити від так званої несумісності мандату, яка означає заборону особам балотуватися на посаду депутата чи обіймати цю посаду, якщо вони обіймають певну посаду в органах державної влади й надалі мають намір її обіймати, або мають мандат будь-якого виборного органу й надалі хочуть його зберігати¹¹, або займаються іншою діяльністю і планують надалі нею займатися. Розрізняють попередню та наступну несумісність. Перший різновид несумісності ґрунтується на тому, що особа, яка балотується до представницького органу, повинна залишити свою посаду до початку виборчої кампанії. Наприклад, у Бразилії міністри, губернатори й державні секретарі, які мають намір обиратися до Національного конгресу, зобов'язані залишити свою посаду за шість місяців до виборів [7, с. 375]. У Туреччині судді та прокурори, члени вищих судових органів, члени викладацького складу вищих

¹⁰ У цьому плані достатньо показовою є середньовічна практика стародавніх германців, які не дозволяли брати участь у виборах тим особам, що знеславили себе втечею з поля бою [13, с. 34].

¹¹ Зарубіжним конституційним правом інколи дозволяється так зване вертикальне суміщення мандатів. Наприклад, відповідно до французького закону від 30 грудня 1985 р., особам дозволено суміщати не більше ніж два мандати, отримані шляхом виборів, що має наслідком те, що в цій країні приблизно половина парламентаріїв водночас є «депутатами-мерами», «сенаторами-мерами». Як зазначається в літературі, таке суміщення має свої позитивні та негативні моменти. Позитивні полягають у тому, що зміцнюються зв'язки між представницькими органами, депутати вищого органу більше знають про місцеві проблеми, це сприяє також формуванню політичної еліти високого ґатунку. Негатив виявляється у великій переважності таких народних обранців, відстоюванні депутатами-сумісниками інтересів свого регіону, а не інтересів держави тощо [17, с. 463].

навчальних закладів, члени Ради з вищої освіти, службовці державних установ і представництв, які мають статус державних службовців, інші державні службовці, не наділені статусом робочих, а також військовослужбовці не можуть висуватися кандидатами в депутати, якщо не подадуть у відставку (ч. 3 ст. 76 Конституції) [23, с. 243]. Попередня несумісність спрямована на забезпечення юридично рівних можливостей для всіх учасників виборчих перегонів.

Наступна несумісність полягає в забороні обраним депутатам обіймати певні посади, мати мандати інших представницьких органів протягом усього строку своїх повноважень. Так, французький Виборчий кодекс забороняє суміщення, як правило, більше ніж двох виборчих мандатів, не можна бути водночас депутатом Національних зборів і сенатором, депутатом і заступником депутата чи сенатора, членом Економічної й соціальної ради, членом урядової ради заморської території, державним службовцем (за винятком професорів – керівників кафедр чи наукових досліджень, священників і представників уряду в управлінні культовими установами в трьох департаментах); депутат і сенатор не можуть здійснювати керівних функцій у приватних компаніях, товариствах, підприємствах, якщо їхня діяльність певним чином пов'язана з інтересами держави, тощо [4, с. 332]. Ст. 54 Конституції Великого герцогства Люксембург закріплює, що мандат депутата несумісний із функціями: 1) члена уряду; 2) члена Державної ради; 3) члена Рахункової палати; 4) податкового інспектора чи працівника бухгалтерії державної служби; 5) кадрового військового [15, с. 409].

Ст. 27 Конституції Фінляндії проголошує, що членом Едускунти не можуть бути військовослужбовці, Канцлер юстиції в Державній раді, уповноважений Едускунти, члени Верховного Суду й Верховного адміністративного суду, державний обвинувач. Якщо депутат Едускунти обирається Президентом Республіки чи призначається або обирається на будь-яку іншу посаду, його депутатські повноваження припиняються в той самий день [23, с. 376]. Досить широкий перелік посад несумісності передбачений ст. 54 Конституції Князівства Монако, у якій, зокрема, зазначається: «Несумісні з мандатом Національної ради функція ... радника уряду, дипломатичного чи консульського працівника, судді судів загальної юрисдикції. Несумісність також стосується генерального контролера з видатків; генерального комісара охорони здоров'я; директора з бюджету і скарбництва; управляючого майном; головного інженера з публічних робіт; урядового комісара при монопольних фірмах; генерального фінансового скарбника; генерального секретаря юридичних служб; особистого секретаря Державного міністра; керівника секретаріату мерії; службовців державних законодавчих служб; службовців секретаріату міністерських департаментів; членів Вищої рахункової комісії; військовослужбовців і співробітників громадської безпеки» [15, с. 596].

В Україні також передбачена така несумісність. Відповідно до ст. 78 Конституції України, народ-

ні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової й творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк з дня виникнення таких обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України [2].

Демократичний характер наступної несумісності виражається в тому, що вона спрямована на більш повну реалізацію принципу поділу влади в межах механізму держави, сприяє професіоналізації парламентаріїв, що, у свою чергу, має наслідком більш якісну та ефективну роботу законодавчого органу.

Окрім охарактеризованих цензів (громадянства, віку, дієздатності, осілості, морального), Конституція України та Закон України «Про вибори народних депутатів України» не передбачають інших виборчих цензів для реалізації активного й пасивного виборчого права громадянами України при виборах народних депутатів. Хоча виборча практика зарубіжних країн у цьому плані багатоманітніша і знає інші види таких цензів, а саме:

а) **ценз грамотності (освіти)**, коли до участі в голосуванні допускаються тільки ті громадяни, які мають певний мінімум освіти («уміють читати й писати»). Цей ценз мав велике поширення в XIX – на початку XX ст., його наявність пояснювалася тим, що неграмотність перешкоджає вільному волевиявленню громадян, сприяє зловживанням, маніпуляціям нечистих на руку політиканів, що, в кінцевому підсумку, підриває основи демократії. Сьогодні ж ценз грамотності (освіти) розглядається як антидемократичне явище, яке завдає шкоди реалізації громадянами своїх політичних прав. А за умови існування в більшості країн безкоштовної та загальнообов'язкової освіти він узагалі скасований або ж значно пом'якшений. Наприклад, Конституція Еквадору 1977 р. проголошує, що голосування є обов'язковим для осіб, що вміють читати й писати, і факультативним для неграмотних осіб [6, с. 47]. Подібне положення має місце й у Конституції Бразилії 1988 р.: «Внесення до виборчих списків і голосування є обов'язковим для осіб, які досягли 18 років; факультативним для а) неграмотних; б) громадян, які старші за 70 років; в) громадян у віці від 16 до 18 років».

Більшого поширення освітній ценз набув щодо реалізації громадянами свого пасивного виборчого права, що є виправданим, оскільки участь у політичному житті країни, прийняття депутатом важливих рішень державного та суспільного характеру вимагає від нього певного рівня розумового розвитку й освіти. На сьогодні цей ценз має місце переважно в країнах, що розвиваються, наприклад, в Того, Антігуа

і Барбуда, Чілі, Малаві [17, с. 108] та деяких інших державах. Проте треба зазначити, що виборче законодавство зарубіжних країн має суттєві відмінності в регулюванні цього питання. Зокрема, якщо ст. 51 Конституції Республіки Казахстан регламентує, що депутатом Сенату може бути громадянин Республіки Казахстан, який має *вищу освіту* і стаж роботи не менше ніж п'ять років [15, с. 178], то Конституція Турецької Республіки передбачає стосовно кандидатів у депутати Великих Національних Зборів умову мати *початкову освіту* (ч. 2 ст. 76) [23, с. 243], а Конституція Федеративної Республіки Бразилії проголошує, що не можуть бути обраними до представницьких органів *неграмотні особи* (параграф 4 ст. 14 Конституції) [4, с. 331];

б) **майновий (податковий) ценз**, який пов'язує право голосу у громадянина з наявністю в нього нерухомості, оцінюваної в певну грошову суму, чи сплатою ним податків, не нижчою за визначену законом суму. Цей різновид цензу є найстарішим у виборчому праві. Його поява пов'язана з зародженням виборчого права та поширенням теорії виборчої здатності, одним із авторів якої був відомий французький політичний діяч Б. Констан де Ребек. Згідно з цією теорією, до участі у виборах спроможні лише ті індивіди, які мають матеріальний добробут і належну освіту, що, зокрема, забезпечує їм свободу й незалежність під час здійснення вибору [21, с. 319]. Майновий ценз мав яскраво виражений класовий характер і значною мірою звужував електорат. Так, в Англії в результаті його дії на рубежі XVIII і XIX ст. ст. активним виборчим правом володіло тільки 4,4% дорослого населення країни, до кінця XIX ст. ця кількість становила 16,4%. У 1914 р. британський електорат досяг 30,0% дорослого населення країни, і тільки після 1931 р., коли було скасовано майновий ценз, він сягнув рівня 96,6%. У Нідерландах, згідно з Конституцією 1848 р., лише 12% дорослого населення мало право голосу, а після реформи виборчого права в 1896 р. електорат держави зріс до 49%. У Франції в 1791 р. тільки 16% дорослого населення могли брати участь у виборчому процесі, а після прийняття Конституції 1795 р., якою було збільшено майновий ценз, частка виборців знизилася до 8%. Реставрація монархії у Франції в 1815 р. мала наслідком ще більше збільшення цього виборчого цензу, що призвело до зменшення кількості виборців до 90 тисяч чоловік. Високий майновий ценз передбачався Конституцією Бельгії 1831 р., конституціями та виборчими законами Португалії (з 1822 р. і майже до кінця XIX ст.). У низці штатів США тривалий час (до 1964 р.) існував виборчий податок і особа, яка його не сплачувала, не мала права брати участь у виборчій кампанії [12, с. 176].

Звичайно, такий стан забезпечення виборчих прав не задовольняв різні групи населення. Тому проти майнового (податкового) цензу вели боротьбу як прості робітники й селяни, які відстоювали свої політичні права, так і інші соціальні групи населення, що являли собою демократичні сили суспільства. У XX ст. результати цієї боротьби стали давати результати. У різних країнах світу майновий ценз поступово скасовувався й на сьогодні його немає в жодній із країн щодо активного виборчого права громадян, і тільки в деяких державах він зберігся виключно для пасивного виборчого права. Зокрема, Конституція Аргентинської Нації 1853 р. реалізацію права бути обраним на виборах сенаторів і Президента Аргентинської Республіки пов'язує з наявністю в особи щорічного доходу в розмірі дві тисячі песо золотом (ст. 55, 89) [24, с. 17, 29]. У Норвегії позбавлені пасивного виборчого права особи, які отримують соціальну допомогу через бідність [11, с. 262]. Згідно зі ст. 23 Конституційного акту Канади 1867 р., кандидат в члени Сенату повинен володіти «за законом чи по праву справедливості як власник для власного користування чи отримання прибутку землями або іншими володіннями на праві вільного та загального користування чи володіти для власного користування й отримання прибутку землями або володіннями на праві аллодіального чи вільного володіння у провінції, від якої він призначається, вартістю в 4 тисячі доларів, окрім і зверх усіх рент, боргів, зобов'язань, іпотек, що належать чи виплачуються з цього майна...» [17, с. 185];

в) **професійний ценз**, сутність якого полягає в тому, що громадяни певних професій (певного статусу) не мають права голосу або ж не можуть балотуватися до представницького органу влади. Так, у деяких країнах від участі у виборах відсторонені всі військовослужбовці (Голландія) чи рядовий і унтер-офіцерський склад збройних сил країни (Перу, Панама, Аргентина, Мексика, Бразилія тощо). Формально це пояснюється тим, що ієрархічне підпорядкування військовослужбовців виключає свободу їх голосування¹², необхідністю усунення можливого негативного впливу військовослужбовців на вибори (військовий заколот, активне втручання у виборчий процес) і тим, що армія повинна бути поза політикою [6, с. 47].

Широкого поширення професійний ценз набув стосовно реалізації громадянами свого пасивного виборчого права. Часто в літературі він ще називається «невиборність особи». При цьому розрізняють абсолютну невиборність, коли особа не має права балотуватися до будь-якого представницького органу в будь-якому виборчому окрузі. Наприклад, у Канаді такими є посадові особи, відповідальні за проведен-

¹² Саме цим мотивувалися законодавці цілого низки при запровадженні цього цензу у XIX ст. До речі, у цей період такий ценз був доволі таки розповсюдженим. Наприклад, у Франції, відповідно до закону від 30 листопада 1875 р., не могли брати участь у виборах військові (як нижчі чини, так і офіцери) та інші нестройові чини, коли вони знаходилися у своїх частинах, на своєму посту чи при виконанні своїх обов'язків. У Німеччині аналогічне правило діяло відповідно до закону від 31 травня 1869 р. для виборів у рейхстаг і закону від 02 травня 1874 р. для виборів депутатів місцевих ландтагів. Активного виборчого права в кінці XIX – на початку XX ст. були позбавлені військові також Австрії й Італії та деяких інших країн, причому заборона нерідко розповсюджувалася й на посадових осіб, яким доручалася охорона порядку. Так, наприклад, в Угорщині до категорії осіб, котрі позбавлялися виборчого права, належали чини поліції, митної та податкової служби, в Іспанії – чини поліції тощо [25, с. 72–73].

ня виборів; у Туреччині – це солдати й унтер-офіцери строкової служби та курсанти військових навчальних закладів¹³; у Болгарії – солдати строкової служби; у Великій Британії при виборах до Палати громад – пери, представники духовенства, посли, військовослужбовці, особи, котрі працюють у поліції; у Греції не можуть висувати свої кандидатури на виборах службовці збройних сил і поліції, нотаріуси, реєстратори закладних документів, службовці чи агенти агентств або організацій із участю держави (якщо вони не підуть у відставку принаймні за 18 днів до висунання їхніх кандидатур) [17, с. 332]; у Литві – особи, які проходять службу в органах національної оборони, у системі альтернативної служби, у поліції, в органах МВС і служби безпеки; у Румунії такі обмеження стосуються осіб, які були співробітниками колишньої служби безпеки чи міліції. В Албанії не можуть балотуватися до представницьких органів влади керівники органів національної охорони громадського порядку; керівники органів національної інформаційної служби всіх рівнів; солдати, котрі проходять строкову службу чи призвані на збори в місця дислокування військових частин [7, с. 373, 377]. Відповідно до ч. 3 ст. 65 Конституції Азербайджанської Республіки, обмежується право брати участь у виборах професійних військових, суддів, державних службовців [22, с. 68]. У Норвегії пасивного виборчого права позбавлені всі державні чиновники, включаючи пенсіонерів Двору короля, за винятком державних радників (це офіційний титул міністра) [11, с. 262].

Другий різновид невиборності – відносна невиборність, коли окремим особам забороняється балотуватися в певних округах. Так, французький Виборчий кодекс передбачає, що генеральні інспектори адміністративних органів із спеціальними дорученнями і префекти не можуть бути обрані в будь-якому виборчому окрузі, що входить до складу території, на якій вони здійснюють свої функції чи виконували їх в останні три роки до виборів, а супрефекти й генеральні секретарі префектур не можуть балотуватися в будь-якому виборчому окрузі департаменту, де здійснювали свої функції чи працювали в останній рік до виборів [4, с. 333]. Відповідно до Конституції Мексиканських Сполучених Штатів, губернатори штатів не можуть бути обрані до складу палати депутатів в окрузі, підвідомчого їм штату, протягом усього часу своїх повноважень і навіть у разі виходу у відставку (п. V ст. 55). У літературі відзначається, що якщо запровадження абсолютної невиборності

є гарантуванням незалежності члена представницького органу, то відносна невиборність спрямована на охорону свободи виборця, обмеження можливостей кандидата використати службове становище при проведенні виборчої кампанії у своїх інтересах [7, с. 374]. Проте в усіх випадках порушення умов невиборності має наслідком визнання виборів недійсними й позбавлення обраного депутата представницького органу мандата;

г) *статевий ценз*, сутність якого полягає в наданні виборчих прав тільки особам чоловічої статі й невизнання їх за особами жіночої статі. Така дискримінація жінок має витоки ще з античних часів. У XIX ст. відсторонення жінок від участі у виборах мало місце майже в усіх країнах світу. Відомий французький учений-державознавець Леон Дюгі писав з цього приводу: «Усунення жінок від усякого роду прямої участі в публічній владі можна пояснити тільки як результат історичної еволюції; логічних обґрунтувань на користь такого відсторонення не існує; ми не бачимо причин, через які жінки не можуть бути так само компетентними, як і чоловіки, у вираженні національної волі. Це усунення є результатом зятого забобону, який, ми віримо, щезне у недалекому майбутньому» [26, с. 125]. І справді на рубежі XIX–XX ст. ст. на законодавчому рівні почали визнавати виборче право за особами жіночої статі. Хоча при цьому для них, як правило, установлювалися завищені майнові, вікові та освітні цензи. До того ж жінки отримували право голосу тільки на місцевих або регіональних виборах. Першою країною, яка зробила прорив у цьому напрямі, наділивши у 1893 р. жінок активним виборчим правом на виборах вищого законодавчого органу держави, стала Нова Зеландія. За нею пішли Австралія й деякі штати США (першими такими штатами були Вайомінг (1888 р.)¹⁴ та Колорадо й Айдахо). Пасивне виборче право особи жіночої статі вперше отримали в 1906 р. у Фінляндії та в Норвегії – у 1907 р.

На початку XX ст. жінки користувалися активним виборчим правом тільки в шести країнах світу: Австралії, Данії, Ісландії, Новій Зеландії, Норвегії, Фінляндії (до грудня 1917 р. була автономією у складі Росії). У 1917 р. до цих країн приєдналася Росія і трохи пізніше інші республіки, що входили до складу Радянського Союзу (у тому числі й Україна, у якій стевий ценз було скасовано статтями 11 і 12 Конституції УНР 1918 р., що закріплювали, що ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає і що громадяни в УНР

¹³ Хоча виборче законодавство цієї країни а також Кіпру та Франції передбачає, що для здійснення пасивного виборчого права громадяни мають обов'язково пройти військову службу [13, с. 35].

¹⁴ У деяких джерелах називається більш рання дата – 1869 р. [17, с. 342].

¹⁵ Варто відзначити, що жінкам Британії виборче право було надано в результаті тривалої боротьби. Так ще 16 березня 1904 р. Палата громад 182 голосами проти 68 вівувала резолюцію депутата Мак-Ларна на користь скасування тих обмежень, що розповсюджувалися на жінок у сфері парламентських привілеїв. Проте 28 червня 1904 р. Палата лордів не підтримала 58 голосами (проти 38) у другому читанні законопроект, унесений лордом Бючемп, яким пропонувалося надати жінкам право обиратися до місцевих адміністративних рад (хоча на той час вони мали виборче право на муніципальних виборах у міських і сільських приходах і на виборах до рад графств). Однак 31 березня 1905 р. Палата громад вівувала за пропозицією парламентаря Шипмана білль, аналогічний відхиленому в 1904 р. Палатою лордів, а 02 березня 1906 р. вона (Палата лордів) навіть обговориувала пропозицію Чарльза Ділька щодо наділення жінок Англії рівними із чоловіками виборчими правами. Щоправда, це обговорення привело до позитивних результатів тільки в 1918 р. (а в деяких джерелах стверджується, що у Великій Британії жінки отримали виборче право у 1919 р.) [27, с. 67].

рівні у своїх громадянських і політичних правах. Конституція УРСР 1919 р. також закріпила за жінками право обирати й бути обраними). У 1918 р. виборче право законодавчо надається жінкам Великої Британії¹⁵, щоправда, при досягненні ними 30 років і якщо вони (чи їхні чоловіки) володіли нерухомістю з річним прибутком не менше ніж 5 фунтів стерлінгів (тоді як для чоловіків віковий ценз становив 21 рік). І тільки в 1928 р., напередодні парламентських виборів 1929 р., уряд консерваторів здійснив чергову реформу виборчого права, надавши жінкам Великої Британії рівні з чоловіками виборчі права.

04 червня 1919 р. 66-й Конгрес Сполучених Штатів Америки запропонував XIX поправку до Конституції США, відповідно до якої право голосу на виборах отримували жінки. 18 серпня 1920 р., коли 36 з 48 наявних на той час штатів ухвалили поправку, її ратифікацію було завершено й на федеральному конституційному рівні проголошувалося: «Право громадян Сполучених Штатів на участь у виборах не повинно оскаржуватися або обмежуватися за ознакою статі як Сполученими Штатами, так і окремими штатами. Конгрес має право проводити в життя зазначену статтю шляхом прийняття відповідного законодавства» [14, с. 38].

Усього за період з 1917 до 1920 рр. виборче право було закріплене за жінками 15 країн: РРФСР, УСРР, БСРР, Австрії, Канаді, Чехословаччині, Німеччині, Угорщині¹⁶, Ірландії, Люксембурзі, Нідерландах, Польщі, Швеції та в уже згадуваних нами Великій Британії і США. Надалі за період з 1921 по 1944 рр. виборче право розповсюдилося на жінок ще 14 країн (у тому числі в 1934 р. – Бразилії, в 1944 р. – Франції¹⁷). Натомість в інших країнах жінки отримали це право значно пізніше: усього з 1945 до 1950 рр. таких країн було 21 (з них у 1945 р. – Італія та Японія, у 1948 р. – Ізраїль), а з 1951 до 1967 р. – 57 держав світу (серед них Індія, Індонезія, Пакистан (тимчасово), Чад, Малі, Сенегал). У Швейцарії це відбулося тільки в 1971 р.¹⁸, у Ліхтенштейні – у 1976 р., в Андоррі – у 1978 р. тощо [6, с. 45; 12, с. 112–113].

І дотепер, як це не дивно, у деяких країнах існують обмеження в реалізації особами жіночої статі свого виборчого права, навіть невизнання за ними такого. Переважно статевий виборчий ценз має місце сьогодні в державах, де офіційною ідеологією визнається іслам, це, наприклад, Йорданія, Кувейт тощо [13, с. 31]. Обмеження виборчих прав жінок на сучасному етапі пояснюється, по-перше, тим, що зазвичай вони не служать в армії, а тому в них відмінне від чоловіків ставлення до батьківщини; по-друге, надання права голосу жінкам має певні політичні наслідки:

за своїми політичними поглядами вони більш консервативні, ніж чоловіки, тому більше зацікавлені в збереженні статус-кво, їхня участь у політичному житті країни певною мірою сприяє персоналізації влади, оскільки вони більше підвладні особистістному впливу політичних діячів [17, с. 343].

Водночас потрібно констатувати, що в деяких країнах значно зросла частка жінок у парламентах країнах. Наприклад, у середині 90-х рр. XX ст. жінки становили в Швеції 41% від загальної кількості членів законодавчого органу, в Норвегії та Фінляндії – 39%, у Данії – 33%, Голландії – 30%, в Австрії – 27%, у ФРН – 26%, натомість у Великій Британії – 17%, в Іспанії – 16, у Франції – тільки 10%, у США – 11% в Палаті Представників та 9% у Сенаті [12, с. 177], що свідчить про певні проблеми в реалізації в цих державах гендерної політики. Для її подолання у виборчому праві низки країн запроваджена система гендерного квотування – регулювання представництва жінок і чоловіків у списках кандидатів у депутати чи на державну службу. При цьому варіанти квот у цифровому вираженні різноманітні – тут не існує єдиного підходу, крім спрямованості до ідеалу паритетності: 50/50, який на сьогодні, за деякими джерелами, реалізований тільки в Італії, де кандидатури жінок повинні скласти до 50% усіх кандидатур у бюлетенях за пропорційною системою [28, с. 106]. Найбільш поширеною формою для скандинавських країн є співвідношення 40/60, що означає представництво в кожному інституті на кожному рівні влади не менше ніж сорок, але не більше ніж шістьдесят відсотків представників обох статей. В Аргентині співвідношення у списках кандидатів у депутати становить 30/70 (30% квоти для жінок), у Бразилії – 20/80 (20% квоти для жінок).

Такі квоти, як правило, застосовуються як перехідний механізм з метою підготовки громадської думки до усвідомлення необхідності ширшого представництва в законодавчих органах жінок. Інколи виборче законодавство може вимагати від партій висувати кандидатами певну кількість жінок. Так робиться в системах пропорційного представництва в Бельгії й Намібії. А от в Аргентині існує додаткове положення, згідно з яким жінок повинні висувати на «прохідні» місця у списках. У Непалі 5% кандидатів у одномандатних округах повинні бути жінками. Часто політичні партії встановлюють власні неофіційні квоти для жінок – кандидатів на парламентських виборах. Це найбільш поширений механізм забезпечення активної участі жінок у політичному житті країни, який із різним успіхом використовується партіями в багатьох країнах світу: ANC у Південно-

¹⁶ Хоча при цьому яскраво виявлявся принцип нерівності умов участі жінок і чоловіків у виборах, який полягав, по-перше, у тому, що віковий ценз для жінок становив 30 років, для чоловіків – 24; по-друге, жінка допускалася до участі у виборах лише за умови, що в неї не менше ніж троє законнонароджених дітей (причому всі живі) і вона має не менше ніж шість класів освіти. Також виборче право отримували жінки, які жили на доход від майна чи підприємства й мали при цьому вищу освіту.

¹⁷ Варто зазначити той позитив, що у Франції є кілька рішень Конституційної ради, які забороняють будь-яку дискримінацію щодо чоловіків і жінок при реалізації ними свого виборчого права (зокрема рішення від 18 листопада 1982 р. № 82-146 щодо квот за статевою ознакою та рішення від 15 січня 1999 р. стосовно регіональних виборів).

¹⁸ У цій країні жінкам було надано право голосу на федеральних виборах тільки після референдуму 07 лютого 1971 р. Однак довелося ще триразовий час чекати рішення Федерального суду (1990 р.), для того щоб напівкanton Аппенцель-Іннерродден надав таке право жінкам [27, с. 68].

Африканській Республіці, PJ і UCR в Аргентині, CONDEPA в Болівії, PRD у Мексиці, лейбористськими партіями в Австралії й Великобританії, а також у Скандинавії. Так, лейбористська партія на виборах у Великобританії в 1997 р. сформувала спеціальні виключно жіночі списки відібраних кандидатів, завдяки чому кількість жінок у парламенті збільшилася майже вдвічі – із 60 до 119 [28, с. 106–107].

Варто зазначити, що першу систему квот для жінок апробувала в 1972 р. Швеція, унаслідок чого представництво жінок у керівництві Ліберальної партії досягло 40%. Із 1987 р. політичні партії Швеції застосовують таку систему, за якою 50% кандидатів у списку партії повинні бути жінки. У списку шведської Соціал-демократичної партії по черзі розташовуються чоловіки й жінки. Квота для жінок у парламенті Норвегії запроваджена з 1976 р. Завдяки цьому Норвезька робоча партія має для жінок сорокавідсоткову квоту в усіх структурах партійного апарату. Аналогічну систему використовують політичні партії Данії й Ірландії: у Данії квоти представництва закріплені з 1977 р. – Соціалістична народна партія й Соціалістична демократична партія закріплюють 40% представництво обох статей; в Ірландії квоти на участь жінок у списках політичних партій запроваджуються з 1991 р. – Робітничка партія й Партія Зелених на 40% складаються із жінок. У Німеччині жінкам відводиться 50% у списках Партії демократичних соціалістів і Зелених, Соціал-демократична партія Німеччини «резервує» для жінок місце в управлінських партійних структурах у розмірі 45% від загальної кількості, а СДПН – кожне п'яте місце. В Австрії окремі політичні партії резервують місце для жінок у своїх списках: із 1985 р. Соціал-демократична партія Австрії 40% місць зберігає за жінками, із 1993 р. списки «Зеленої альтернативи» на 50% формуються із жінок, із 1995 р. Австрійська народна партія резервує для них 33,3% місць [29, с. 84–89], партія зелених настоює також на п'ятдесятивідсотковому представництві жінок у національному парламенті й органах місцевого самоврядування. Такі країни, як Пакистан, Афганістан і Південна Африка, мають свої системи квотування. У Пакистані 1/3 законодавчих місць на національному рівні закріплена за жінками. Законодавство Афганістану передбачає збереження 25% місць для жінок, а Південноафриканський Муніципальний Акт 1988 р. пропонує партіям гарантувати жінкам 50% місць у списку кандидатів на виборах у місцеві органи влади, хоча жодних санкцій за недотримання цієї квоти не передбачено. Індійський національний конгрес також успішно проводить політику висування 20% жінок-кандидатів на виборах до законодавчих органів штатів.

У низці країн передбачено санкції за недотримання гендерного балансу при формуванні представ-

ницьких органів. Наприклад, у Греції рівне відсоткове представництво обох статей у списках партій є обов'язковим на місцевих і регіональних виборах, а списки кандидатів, у яких жінок менше ніж третина, взагалі не реєструються (однак це положення не поширюється на вибори до національного парламенту). Конституційність відповідного положення була неодноразово підтверджена Державною Радою Греції (вищим адміністративним судом), яка у своїх рішеннях № № 1933 та 1917-1929/88 вирішила, що «впровадження механізмів, спрямованих на забезпечення представництва жінок, не суперечить Конституції Греції, якщо такі заходи мають на меті запровадження реальної рівності чоловіків та жінок» [29, с. 83].

У Фінляндії, відповідно до Закону «Про рівність жінок і чоловіків» 1987 р., квота представництва кожної статі в органах державної влади й місцевого самоврядування повинна становити не менше ніж 40%, крім випадків, коли ця квота може бути знижена на обґрунтованих підставах. В Італії партіям, які сприяють включенню жінок до своїх списків, держава надає фінансову компенсацію в розмірі 5%. У Бельгії із 1994 р. законодавчо закріплене положення щодо максимально можливого представництва обох статей у виборчих списках, із 1999 р. – представники однієї статі не можуть становити більше ніж 2/3 списку, а із 2002 р. – перші три позиції списку не можуть займати особи однієї статі. Якщо ж партія не дотримується вимог щодо квот, частина місць у списках залишаються вакантними. У Франції після 2000 р., коли було введено паритетне законодавство, яке вимагало від партій рівного представництва чоловіків і жінок, для того щоб закріпити рівну участь чоловіків і жінок у політичній системі країни, для партій, які не дотримувалися гендерних балансів, були встановлені фінансові санкції у вигляді зменшення їх державного фінансування, якщо відхилення від паритету становить 2% [30].

Ставиться питання щодо запровадження гендерних квот (хоча б на перехідний період) і у вітчизняну виборчу практику¹⁹. Це обґрунтовується тим, що законодавче забезпечення рівного представництва обох статей насамперед потрібне для створення належних умов щодо подолання фактичної нерівності впливу жінок і чоловіків на політику; по-друге, дозволить жінкам набрати необхідну критичну масу голосів для прийняття ефективної участі в політичних процесах; по-третє, сприятиме усуненню недостатнього рівня представництва жінок у виборних органах.

Так, М. Ставнійчук зазначає з цього приводу: «Зараз державі конче необхідно законодавчо забезпечити рівність можливостей чоловіків і жінок, і тимчасова 30% квота була б тою умовою, яка змогла залучити жінок до активної політики». Т. Мельник

¹⁹ Причому вітчизняними науковцями все більшої популярності й підтримки отримує нова концепція рівності – це концепція «рівності за отриманим результатом». Основним аргументом цієї концепції є те, що відсутність формальних перепон для реалізації права не гарантує наявності рівних можливостей. Пряма дискримінація, а також комплекс прихованих перепон перешкоджають жінкам отримати свою частку у формуванні політичних впливів. Тому квоти та інші «позитивні» заходи сприяють встановленню рівності за результатом. Якщо існують перешкоди для рівності, необхідно вживати компенсаційних заходів, які й будуть уважатися засобами рівності за результатом [31, с. 14].

теж наголошує, що на сьогодні неможливо гарантувати конституційний принцип рівності чоловіків і жінок, а закон про гендерне квотування став би певною гарантією цього, бо це є форма забезпечення гендерної демократії, без якої неможливо досягти соціальної демократії. Інший український науковець Г. Сенік вказує на три важливі фактори, які вимагають перегляду наявної ситуації із представленням жінок у процесі прийняття суспільно-політичних рішень. По-перше, необхідність дотримання принципу демократичної справедливості, бо несправедливо залишати жінок «недопредставленими» в законодавчому органі України, оскільки вони становлять більшу частину населення держави. По-друге, недопустимим є марнування людських ресурсів, а брак кваліфікованих жінок в органах влади є виявом їх марнування. По-третє, чоловіки й жінки мають відмінне бачення та розуміння соціальних, економічних і політичних проблем, а тому представлення 52% виборців – жінок 5% народних депутатів-жінок є порушенням забезпечення представницьких інтересів. Отже, запровадження гендерних квот є одним із способів розв'язання проблеми представництва жінок у законодавчому органі [32].

Незважаючи на загальносвітову тенденцію запровадження гендерних квот при формуванні представницьких органів і її підтримку низкою вітчизняних науковців і політиків, ми не зовсім поділяємо цей підхід. По-перше, введення гендерної квоти порушуватиме принцип вільного вибору і така квота обмежуватиме вибір виборців, нівелізує їхнє право обирати того, кого вони хочуть.

По-друге, введення гендерних квот, на нашу думку, прямо суперечитиме ст. 24 Конституції України, яка гарантує рівність між жінками й чоловіками та забороняє запровадження привілеїв і обмежень за ознакою статевої належності. Уважаємо, що Конституція України й Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» створили належні умови для гарантування рівних можливостей щодо реалізації пасивного виборчого права як чоловіків, так і жінок. За таких умов результати виборів залежать виключно від особистих кваліфікацій і поглядів кандидатів, а не від їх належності до певної статі.

Хоча заради справедливості варто зазначити, що пропорційна виборча система із закритими списками надає можливість виборцям голосувати лише за кандидатів, яких їм запропонували політичні партії, а формування списків кандидатів політичними партіями часто обмежується політичними чинниками, економічними підходами чи іншими суб'єктивними міркуваннями лідерів політичних партій, коли потенційні кандидати в народні депутати жіночої статі просто не можуть взяти участь у виборчій кампанії. Фактично домінуюча роль чоловіків у вітчизняній політиці зумовлена й наявними в українській практиці державотворення традиціями. Також можливості жінок дуже рідко адекватні можливостям чоловіків. І постійний брак жіночого представництва на виборних посадах лише посилює домінуючу роль чоловіків. Тому вихід із цієї ситуації нами вбачаєть-

ся в якнайскорішому скасуванні закритих списків або ж, як крайній і недосить ефективний засіб, у запровадженні квот для жінок, що матиме наслідком більш сприятливі умови для досягнення бажаного рівня представництва жінок у представницькому органі, хоча й не вирішить усієї проблеми їх представництва. Ще раз зазначимо, що система квотування не досить ефективним засобом досягнення паритету між чоловіками та жінками у формуванні єдиного законодавчого органу України. Уведення таких квот без застосування заходів, які сприятимуть підвищенню політичної активності жінок, їхньої політичної «професіоналізації» буде простою «профанацією» ідеї гендерної рівності. Тому разом із тимчасовим запровадженням квот дуже важливим напрямом є робота щодо політичної активізації українських жінок, що можливо досягти передусім шляхом запровадження гендерно-орієнтованої рекрутної політики вітчизняних політичних партій;

д) **національний (расовий) ценз**, згідно з ним, виборчі права належать тільки особам певної національності або раси. На сьогодні расовий ценз у виборчому праві зарубіжних держав не існує. Останньою країною, яка на початку 90-х рр. XX ст. заборонила обмежувати виборчі права громадян при формуванні представницьких органів за расовою ознакою, була Південно-Африканська Республіка. Натомість національний ценз у деяких країнах продовжує мати місце. Так, ст. 55 Конституції Туркменістану проголошує, що президентом країни може бути громадянин Туркменістану з числа туркмен [22, с. 435]. Відповідно до ст. 54 Конституції Князівства Монако, до Національної ради (парламент Монако – *О. М.*) можуть бути обрані виборці-монегаски обох статей віком не менше двадцяти одного року, що є громадянами Монако не менше ніж п'ять років [15, с. 435];

е) **релігійний ценз**, що передбачає визнання виборчих прав тільки за особами, які сповідують певну релігію. У XIX ст. цей ценз більше застосовувався європейськими країнами (надання виборчих прав тільки католикам в Іспанії, тільки англіканським віруючим в Англії, виключно християнам при абсолютному позбавленні виборчих прав іудеїв у Німеччині та Румунії тощо). Проте у XX ст. релігійний ценз ширше використовувався вже в країнах Сходу та Азії. На сьогодні обмеження виборчих прав громадян за релігійною ознакою має місце в низці ісламських держав. Зокрема, для отримання пасивного виборчого права потрібно сповідувати іслам в Алжирі (при виборах президента), в Ірані (при виборах депутатів парламенту) тощо;

є) **родинний ценз**, який полягає в тому, що в низці країн обмежується пасивне виборче право й забороняється балотуватися до представницького органу членам сім'ї, близьким родичам вищих посадових осіб країни, найчастіше особи, яка обіймає посаду глави держави. В Іспанії – це члени королівської сім'ї, що внесені до громадянського реєстру; у Монако – члени князівського дому. Відповідно до п. 6 ст. 240 Конституції Гондурасу 1982 р., не можуть

бути обрані Президентом Республіки «родичі Президента і Віце-президента, що перебували на цих посадах за рік до виборів, до четвертого коліна споріднення і другого ступеня свояцтва» [33, с. 363].

Історія виборчого права знає й інші цензи, які на сьогодні не мають або майже не мають застосування. Наприклад, **становий ценз** («шляхетного походження»), який був характерним для епохи феодалізму і поширеним у період «розсіяного» суверенітету (X–XII ст. ст.), коли основними учасниками виборів були королі, знатні представники стародавніх сімей (родів), а також у період станово-представницьких монархій (XII–XVI ст. ст.), коли кандидатами до представницького органу влади могли стати тільки особи шляхетного походження. Наприклад, кандидатами в палату громад англійського парламенту, відповідно до статуту 1445 р., могли бути тільки «благородні рицарі ..., сквайри, джентльмени за народженням», тобто ті, хто належав до «шляхетного» стану як мінімум у другому поколінні [13, с. 31]. Сьогодні цей ценз, навпаки, виявляється в тому, що права голосу у Великій Британії не мають лорди, оскільки вони мають власну палату парламенту.

На початку XX ст. після соціалістичної революції в Російській імперії в радянських республіках мав велике поширення **трудоий ценз**. Наприклад, Конституцією РСФРР 1918 р. передбачалося, що правом обирати й бути обраним до Рад користуються:

1) усі особи, які добувають засоби до життя виробничою та суспільно-корисною працею;

2) особи, зайняті домашнім господарством, та особи, що забезпечують для перших можливість працювати, як-от: робітники і службовці всіх видів і категорій, зайняті в промисловості, торгівлі, сільському господарстві й інші;

3) селяни й козаки-землероби, які не використовують найману працю з метою отримання прибутку;

4) солдати Червоної Армії й матроси Червоного Флоту;

5) громадяни, що увійшли до вищезазначених категорій, однак «втратили певною мірою працездатність» (ст. 64 Конституції).

Виборчим правом особи наділялися із досягнення 18 років.

Згідно зі ст. 65 Конституції РСФРР 1918 р., позбавлялися виборчих прав і не могли обирати та бути обраними:

1) особи, що використовували найманих робітників з метою отримання прибутку;

2) особи, які жили на нетрудові доходи, як-от: відсотки з капіталу, доходи з підприємств, з майна тощо;

3) приватні торговці, торгові й комерційні посередники;

4) монахи й духовні служителі церкви та релігійних культів;

5) співробітники й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень, а також члени царського дому в Росії;

Звичайно, окрім зазначених категорій осіб, виборчого права позбавлялися особи, визнані в установленому порядку душевнохворими чи розумово відсталими, та особи, які знаходилися під опікою, а також особи, засуджені за корисливі чи порочні злочини, на строк, установлений законом або судовим вироком [8, с. 39–40].

Проте і становий, і трудовий цензи відійшли у минуле разом зі своїми епохами.

Висновки. Сучасний етап розвитку виборчого законодавства як більшості зарубіжних країн, так і України ґрунтується на ідеях свободи і рівності людини та громадянина й характеризується демократичністю, завершеністю нормативного визначення виборчих цензів. Вони можуть бути класифіковані на такі, що є об'єктивними за природою (вік, дієздатність, національність, стать тощо) або зумовлені реальними потребами суспільства (громадянство, осілість, моральний аспект, грамотність (освіта), майновий стан, професія, родинні відносини тощо). Виборчі цензи не заперечують ідеї загальності виборів, а чітко окреслюють електорат і осіб, які можуть претендувати на мандат представницького органу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кістяківський Б.О. Вибране / Б.О. Кістяківський. – К.: Абрис, 1990.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Шаповал В. Вибори як форма безпосередньої демократії: питання історії, теорії і практики / В. Шаповал // *Reforma prawa wyborczego w Polsce I na Ukrainie / pod redakcją Petro Steciuka i Jerzego Buczkowskiego*. – Przemysl, 2004.
4. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: [учебник]: в 4 т. / отв. ред. Б.А. Страшун. – М.: БЕК, 1996. – Т. 1–2. – 1996.
5. Василик М.А. Избирательная система России: [словарь-справочник] / М.А. Василик, М.С. Вершинин. – СПб.: Изд-во В.А. Михайлова, 1999.
6. Игнатов В.Г. Технологии избирательных кампаний / В.Г. Игнатов, Н.П. Кутырев, С.А. Кислицын. – М.; Ростов-на-Дону: Издательский центр «МарТ», 2004.
7. Сравнительное конституционное право / отв. ред. В.Е. Чиркин. – М.: Манускрипт, 1996.
8. Дмитриев Ю.А. Избирательное право и процесс в Российской Федерации / Ю.А. Дмитриев, В.Б. Израелян. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004.
9. Единый европейский акт. Договор о Европейском союзе. – М., 1994.
10. Устав Союза Беларуси и России // Собрание законодательства РФ. – 1997. – № 30. – Ст. 3596.
11. Исаев М.А. Механизм государственной власти в странах Скандинавии / М.А. Исаев. – М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004.
12. Автономов А.С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: [учебник] / А.С. Автономов. – М.: ТК Велби, Проспект, 2006.
13. Герасименко Т.В. Принципы выборов в органы государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное и муниципальное право» / Т.В. Герасименко. – Тюмень, 2003.

14. Конституция Соединенных Штатов Америки // Конституции зарубежных стран / сост. В.В. Маклаков. – М. : БЕК, 2001.
15. Конституции государств Европы : в 3 т. / под общей ред. Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 2. – 2001.
16. Дерев'яно С. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу: порівняльно-правовий аналіз / С. Дерев'яно // *Вибори та демократія*. – 2008. – № 1 (15).
17. Конституционное право : [словарь] / отв. ред. В.В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001.
18. Конституція Республіки Македонія // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Укр. правн. фундація ; Право, 1996.
19. Конституция Австрийской Республики // Конституции государств Европы : в 3 т. / под общей ред. Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 1. – 2001.
20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів сімей», частини четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 03 червня 1999 р. № 5-рп/99 // *Вісник Конституційного Суду України*. – 1999. – № 3.
21. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : [монографія] / В.М. Шаповал. – К. : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005.
22. Новые Конституции стран СНГ и Балтии : сборник документов. – Вып. 2. – М. : Манускрипт ; Юрайт, 1998.
23. Конституции государств Европы : в 3 т. / под общей ред. Л.А. Окунькова. – М. : НОРМА, 2001. – Т. 3. 2001.
24. Конституция Аргентинской Нации // Конституции зарубежных государств. Американский континент. – Ереван : Мхитар Гош, 1998.
25. Шалланд Л.А. Питання виборчого права : Випуск 1. Таємне подання голосів / Л.А. Шалланд // *Вибори та демократія*. – 2007. – № 4 (14).
26. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства (Репринтное воспроизведение издания 1908 года) / Л. Дюги. – Одеса : Юридична література, 2005.
27. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты : учебное пособие / Ж.-П. Жакке ; пер. с франц.. – М. : Юристъ, 2002.
28. Посібник з розробки виборчих систем : [науково-практичне видання]. – К. : ДП «Нора-Друк», 2003.
29. *Вибори в Європейському союзі* / за ред. Д.С. Ковриженко ; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К., 2006.
30. Voting Counts: Electoral Reform for Canada // Law Commission of Canada, Commission DU DROIT DU Canada. – Ottawa ON, Minister of Public Works and Government Services, 2004.
31. Дашковська О.Р. Правове становище жінки в аспекті тендерної рівності : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.Р. Дашковська. – Х., 2008.
32. Матеріали круглого столу «Гендерні квоти у виборчому процесі», 15 квітня 2004 р., м. Київ, Фундація відкритого суспільства, проект АМР США «Сприяння організації виборів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vybohy.com>.
33. Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / Г.Н. Андреева. – М. : Эксмо, 2005.